

Birgitta Englund Dimitrova

Expertise and Explicitation in the Translation Process

(Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 2005. 295 pp. ISBN: 90 272 1670 3)

Boldog Gyöngyi

Birgitta Englund Dimitrova három könyv és több, mint ötven tanulmány szerzője, hat könyvet pedig szerkesztőként jegyez. Itt ismertetett művében a következő kérdéseket vizsgálja:

1. Miben áll és milyen fordítási folyamatokban ragadható meg a fordítói szaktudás (*expertise*)?
2. Megmutatkozik-e a fordítói szaktudás a fordítás eredményének, a szövegnek bizonyos aspektusaiban, adott esetben az explicitáció (*explicitation*) alkalmazásában?
3. Mennyire érvényesek és általánosíthatók a jelen kutatás eredményeiből levonható következtetések (*validity and generalizability of the results*)?
4. Hogyan alkalmazhatók a kutatás eredményei a fordítóképzés területén?

A mű feltáró jellegű esettanulmány, mivel egyetlen nyelvpár (orosz-svéd) egyetlen szövegtípusa képezi a kutatás tárgyát. Számszerű adatai csupán tendenciákat mutatnak, nem értelmezhetők a statisztikai szignifikancia tükrében. Következtetései további vizsgálatot igénylő hipotézisek. A mű bizonyos vonatkozásaiban eltér a fordítás kutatásának eddigi gyakorlatától; újszerűsége az alábbiakban nyilvánul meg:

- nagymértékben különböző fordítói készségek és teljesítmények tanulmányozása egyetlen mű keretein belül;
- introspektív adatok (*TAP*) felhasználása a fordítási norma vizsgálatára;
- introspektív adatok felhasználása a fordítási folyamat első, tervezési szakaszának (*planning phase, pre-writing stage, initial orientation phase*) tanulmányozására.

Az 1. fejezetben (*Introduction*) az a hipotézis fogalmazódik meg, hogy a fordítói tapasztalat (*experience*) számszerűsíthető mutatói megfeleltethetők a fordítási folyamat és eredmény bizonyos mozzanatainak. A 2. fejezet (*Translation as text (re)production*) fölvezet a kutatás elméleti hátterét, és érinti a később

elemzendő folyamatok és eredmények néhány aspektusát. A 3. fejezet (*Methods and data*) bemutatja a fordítási folyamat előzményeit és körülményeit: az esettanulmány résztvevőit (a továbbiakban: kísérleti személyek), a forrásnyelvi szöveget, valamint a vizsgálati módszereket. A 4. fejezet (*Performing the translation task*) leírja a fordítás menetét és elemzi produktumát, a szövegeket. Az 5. fejezet (*Explicitation in the translation process*) pedig abból a szempontból vizsgálja meg a fordítás folyamatát és eredményét, hogy mennyire valósul meg benne az explicitáció bizonyos formája. Végül a 6. fejezet (*Summing up and discussing*) összefoglalja az esettanulmány eredményeit. A mű függelékkel zárul, amely tartalmazza az orosz nyelvű forrásszöveget, angol fordítását, a kísérleti személyek által készített svéd célnyelvi fordításait, valamint azokat a szövegrészeket elkülönítve is, amelyek a kísérleti személyek explicitációs megoldásait példázzák.

A továbbiakban a recenzió – az általános bevezetést nyújtó első fejezet kivételével – ismerteti az összes fejezet tartalmát, de ahhoz, hogy a tömörség és a jobb áttekinthetőség elve egyaránt érvényesülhessen, a 2. és a 3. fejezet helyet cserél.

Methods and data (3. fejezet). Az esettanulmányban kilenc (20 és 55 éves kor közötti) svéd anyanyelvű kísérleti személy készítette el ugyanannak az orosz nyelvű szövegnek a svéd nyelvű változatát. Fordítói tapasztalatuk alapján három csoportba sorolta őket a szerző: négy hivatásos fordító, két fordítóképzős hallgató és három orosz szakos egyetemi hallgató alkotta a csoportokat. Hivatásos fordítónak az számított, aki az utóbbi három évben fordítási tevékenységből szerezte jövedelmének legalább a felét. Az esettanulmány szempontjából érdemes volt a hivatásos fordítók csoportján belül is különbséget tenni a kísérleti személyek között fordítói gyakorlatuk alapján. A tíz évnél több gyakorlattal rendelkező két kísérleti személy rutinos hivatásos fordítónak (*senior professional*), a tíz évnél kevesebb gyakorlattal rendelkező másik két kísérleti személy pedig kezdő hivatásos fordítónak (*junior professional*) minősült. A kísérleti személyek önként és név nélkül vettek részt a vizsgálatban, illetményben részesültek, és bármikor visszaléphettek.

A forrásnyelvi szöveg egy, a híres, XIX. századi ukrán költő és festő, Tarasz Sevcsenko festményeit és grafikáit tartalmazó albumból származott. A Sevcsenko életét bemutató 438 szavas szöveg több szempontból is megfelelt a kutatás céljainak. Egyrészt könnyen meg lehetett indokolni, miért szükséges lefordítani egy ilyen szöveget. (A kísérleti személyek azt a magyarázatot kapták, hogy a fordítások segédanyagul fognak szolgálni egy múzeumi kiállításhoz.) Másrészt nem haladta meg a nyelvszakosok képességeit, ugyanakkor a hivatásos fordítók számára is jelentett némi kihívást. Harmadrészt a szöveg egy, az összes kísérleti személy számára ismert típusba tartozott. Végül alkalmasnak mutatkozott az explicitáció bizonyos fajtáinak tanulmányozására is.

A kísérleti személyek szabadon megválaszthatták, hol, mennyi idő alatt és hány menetben végzik el a fordítást. A forrásszöveg fölnagyított példányán kívül megkapták az albumot is, és használhattak bármilyen egyéb információforrást. A fordítást a kísérleti személyek számítógépen végezték a ScriptLog szoftver felhasználásával, amely elraktározta az összes technikai műveletet (a leütéseket, a kurzormozgást stb.). A kísérleti személyek munka közben – az

előzetes utasítás értelmében – hangosan gondolkodtak, és „kihangosított” gondolataikat magnetofon rögzítette egy, a ruhájukra csíptetett mikrofon közvetítésével. Később a magnófelvételek anyagából átiratok készültek, amelyek a megszólalások sajátosságai mellett a szünetek hosszát is jelölték. A teljes munkafolyamat idejét lemérendő, pedig videofelvétel készült a fordítási folyamatról. A kamera a kísérleti személyek arcáról, felsőtestéről, valamint a munkafelületről készített felvételt. A munka végeztével a szerző a forrásszöveggel együtt begyűjtötte a kísérleti személyektől az összes feljegyzésüket. Az introspekciónak (TAP) és az írásműveletek rögzítésének (computer logging) együttes alkalmazása lehetővé tette, hogy ne csak a fordítás eredménye, a szöveg, hanem a fordítás folyamata is adatbázisként szolgálhasson a kutatáshoz.

Translation as text (re)production (2. fejezet). A szerző a mű elméleti alapjaiként a fordítástudományt és a kognitív pszichológiát jelöli meg. Abból a feltételezésből indul ki, hogy az idegen nyelvet tanulók vagy az idegen nyelvvel dolgozók rendelkeznek valamilyen fordítói képességgel (*ability*), amely képesséssel és/vagy gyakorlással jártassággá/készséggé (*competence*), illetve szaktudássá (*expertise*) fejlődhet. Ugyanakkor nem garantálható, hogy a képesséssel vagy gyakorlással egyenes arányban növekszik a fordítói készség is. Hiszen a szakértő nem egyszerűen a nagyobb tudásáról, hanem a rendszerezett tudásáról ismeri meg, melynek köszönhetően nagyobb hatásokkal mozgósítja az ismereteit, és így gyorsabban oldja meg a fordítási feladatait. A szerző – egyéb tanulmányokra hivatkozva – legalább tíz év intenzív tanulással egybekötött gyakorlatot tart szükségesnek ahhoz, hogy elérje a fordító a szakértői szintet.

A fordítási folyamat pszicholingvisztikai elméletét a szerző az egynyelvű fogalmazás háromszakaszos modelljéről mintázza, amely a szöveg megtervezésének (*text planning*), létrehozásának (*text generation*) és ellenőrzésének (*revision*) szakaszaira épül. E modell alapján bontja szakaszokra a fordítás teljes folyamatát, és magyarázza az egyes szakaszokra jellemző fordítói eljárásokat. A TAP-ból, valamint az írás műveleteit rögzítő számítógépes szoftverből nyert adatok segítségével pedig bemutatja többek között azt, hogy miben határozták meg a kísérleti személyek a fordítási feladat célját, mekkora egységekben haladtak előre, és milyen stratégiát alkalmaztak az ellenőrzésben.

A szerző természetesen nemcsak a fordítás folyamatával, hanem végtermékével, a szöveggel is foglalkozik: a fordítással előállított szövegek egy sokat kutatott és vitatott jelenségét, az explicitációt vizsgálja. Konkrétan a forrásszövegben előforduló implicit logikai kapcsolatok explicitációs lehetőségeit veszi szemügyre. Rávilágít, hogy szakirodalmi adatok alapján az explicitáció értelmezhető a fordítási norma, de a fordítási folyamat következményeként is. Ha az explicitációért a fordítási norma felelős, akkor feltehetően egyazon fordító következetesen fogja alkalmazni az explicitációt, és ezen elvárás kiterjeszthető a legtöbb fordítóra. Ellenkező esetben a fordítási folyamat kognitív korlátozó tényezői váltják ki az explicitációt.

Performing the translation task (4. fejezet). A szerző e fejezetben arra keresi a választ, hogy milyen mutatókkal mérhető a fordítói teljesítmény a fordítási folyamat egészében és egyes szakaszaiban. A számadatok a következő eredményeket mutatják:

1. A hivatásos fordítók (mind a rutinosak, mind a kezdők) jelentősen kevesebb idő alatt oldották meg a fordítási feladatot, mint a nyelvszakosok. A leghosszabb időt a fordítóképzősök töltötték a feladattal, ami arra utal, hogy tudatában voltak a nehézségeknek, ám még nem volt kellő jártasságuk a megoldásban.

2. Mindhárom csoportban világosan elkülönült a tervezésnek, a szöveg létrehozásának és ellenőrzésének a szakasza, és mindhárom csoport az ellenőrzésre fordította a legtöbb időt. Bár mindhárom csoport tudta, hogyan kell szöveget fordítani és a fordítást leírni (*procedural knowledge*), a magnófelvételek anyagából kiderül, hogy csak a hivatásos fordítók fogalmaztak meg ezzel kapcsolatos gondolatokat (*declarative knowledge*).

3. A tervezési szakaszra vonatkozó kihangsúlyozott gondolatok megmutatták, hogy a nagyobb fordítási tapasztalattal rendelkező kísérleti személyek – a hivatásos fordítók és a fordítóképzős hallgatók – figyelme az összes nyelvi szintre kiterjedt, a jelenségeket kontrasztív összehasonlításban, a célnyelvi olvasók igényeit tekintetbe véve mérlegelték.

4. A szöveg létrehozásának szakaszában közvetett megfelelés volt tapasztalható a fordítási készség és a teljesítmény között. A szöveg létrehozása, leírása – melynek jellemző teljesítmény-mutatója a két szünet között leírt szövegrészek hossza – azzal mutatott összefüggést, hogy hogyan közelítettek a kísérleti személyek a forrásszöveghez a tervezési szakaszban. Ily módon azok a kísérleti személyek teljesítettek jobban, azaz hoztak létre kevesebb szünetet tartalmazó, hosszabb terjedelmű szövegegységeket, akik a tervezés szakaszában elolvasták a teljes forrásnyelvi szöveget, és már ekkor szóban kísérletet tettek a fordításra. Ez főképpen, de nem kizárólag, a rutinos hivatásos fordítókra volt jellemző. Ugyanakkor az összes hivatásos fordító, valamint egy fordítóképzős először szó szerinti fordításban rögzítette az egyes szövegrészeket, majd azonnal ki is javította őket. Ez a hatékonyság és a pontosság közötti kompromisszumként volt értékelhető, hiszen e módszer segítségével úgy növelhették a munka sebességét, hogy közben megőrizték a szöveg információ-tartalmát. Megfigyelhető volt ezen kívül az a természetesnek tekinthető jelenség is, hogy a kísérleti személyek teljesítménye egyöntetűen javuló tendenciát mutatott a célnyelvi szöveg második felében.

5. Az ellenőrzés szakaszában mindhárom csoport egyaránt javította a korábbi megoldásait. Az adatokból az derült ki, hogy ekkor jellemző módon elsősorban lexikai pontosításokra került sor, míg a szintaktikai javításokat általában már korábban, a szöveg létrehozásának szakaszában elvégezték a kísérleti személyek. A rutinos fordítók összességében kevesebbszer javítottak, és a javítások főleg a szöveg létrehozásának szakaszában keletkeztek. Tehát a rutinos hivatásos fordítók és a többi kísérleti személy közötti különbség nemcsak abban volt megragadható, hogy a célnyelvi normát követve képesek-e eltávolodni a szó szerinti fordítástól, hanem abban is, hogy ez miként, milyen indokkal és a fordítási folyamat mely szakaszában történik meg.

Explicitation in the translation process (5. fejezet). A szerző e fejezetben azt vizsgálja, hogyan kezelték a kísérleti személyek a forrásszöveg azon részeit, melyek-

ben a mondaton belüli, illetve a szomszédos mondatok közötti logikai kapcsolatok implicitek voltak, azaz nem fejezték ki kötőelemek őket. E logikai kapcsolatok olyan természetűek voltak, hogy implicit fordításuk sem eredményezett volna egyértelműen helytelen célszövegbeli mondatokat, de explicitációjuk idiomatikusabb célnyelvi szöveget teremtett. A TAP és a ScriptLog szoftver rögzítette adatok megmutattak minden olyan esetet, amikor a kísérleti személyek problémaként érzékelték e forrásszövegbeli sajátosságot, mert ilyenkor többek között segédeszközökhöz nyúltak, aláhúzták, megváltoztatták vagy több változatban fordították le a forrásszöveg megfelelő részeit, üres helyet hagytak a célszövegben, illetve gondolataik kihangosított változatában rámutattak a probléma természetére, saját megoldásaikat negatívan értékelték, és/vagy három másodpercnél hosszabb beszédszüneteket tartottak.

A magnófelvételen rögzített rövid szünetek azt jelezték, hogy a mondaton belüli implicit logikai viszonyok fordítása igényelt ugyan némi tervezést a kísérleti személyek részéről, de komolyabb fejtörést nem okozhatott, mivel többnyire nem változtattak utólag a célszövegbeli megoldásokon. A kísérleti személyek többsége explicitálta a logikai viszonyt additív értelmű kötőszók hozzáadásával, ám egy hivatásos fordító és az egyik fordítóképzős érintetlenül hagyta az implicit viszonyt a megoldásában. Ebből arra lehetett következtetni, hogy az explicitációnak ebben a fajtájában a fordítási norma tükröződik, amelyet többnyire betartanak ugyan, de el is lehet térni tőle.

A mondatok között fennálló egyik fajta – ez esetben egy ellentétet kifejező – logikai viszonyt ugyancsak explicitálta a kísérleti személyek többsége ellentétes értelmű kötőszóval, de négyen közülük, egy hivatásos fordító, egy fordítóképzős és két nyelvszakos nem alkalmazta a kötőszavas megoldást. Ugyanakkor néhány kísérleti személy olyan fordítást adott az egyik mondat kulcsszavára, amellyel ráirányította a figyelmet a kontrasztra, és ezzel talán közvetett módon explicitációt hajtott végre. Összegzésképpen a nyelvszakosok megoldásából az a következtetés kínálkozott, hogy a kontrasztív logikai viszony explicitációja valószínűleg nincs akkora súllyal jelen a tanfordításokban, mint az additív viszony, a fordítók megoldásából pedig az, hogy itt két fordítási norma verseng egymással. De azt sem lehetett kizárni, hogy az ellentétes logikai viszonyok explicitálása vagy nem explicitálása esetleg nem norma, hanem hagyomány kérdése.

Ami a másik, mondatok közötti – idő- és oksági – logikai viszonyt illeti, ezekben az esetekben nem alkalmaztak kötőszavas explicitációt a kísérleti személyek, ami azzal függhet össze, hogy e viszonyfajták könnyen kikövetkeztethetők a szövegből. Ebből viszont világossá vált, hogy az implicit idő- és oksági viszonyok explicitálása nem tekinthető normának az oroszról svédre fordított szövegek bizonyos típusában. Tanulásgként pedig megfogalmazódott, hogy az explicitáció kérdésének tisztázásához nagyban hozzájárulhat, ha a kutató nemcsak a célszövegből, hanem a fordítás folyamatából gyűjthető adatokat is segítségül hívja.

Summing up and discussing the implications (6. fejezet). E rövid fejezetben a szerző áttekinti a kutatás fent ismertetett menetét, összefoglalja a főbb eredményeket, és levonja azokat a következtetéseket, amelyek a fordítóképzésre nézve is tanulságosak lehetnek. Ezek a következők:

1. Nincs egyértelmű megfelelés a fordításban szerzett tapasztalat és valamely fordítói módszer alkalmazása között; nagy tapasztalattal rendelkező fordítóknak eltérő munkastílusuk lehet.

2. Érdemes megtanítani a fordítóképzős hallgatókat arra, hogy a fordítás célját mindig szem előtt tartva olvassák el a forrásszöveget, és olvasás közben tervezzék meg a fordítás menetét.

3. A műből kiderült, hogy a forrásszöveg rövidebb vagy hosszabb egységekre való osztása és a célnyelvi szöveg minősége között nincs közvetlen kapcsolat, ezért hasznos, ha a hallgatók egyazon forrásszöveget különböző hosszúságú egységekre tagolva, többször is lefordítanak, hogy kialakíthassák saját módszerüket.

A könyv – tárgyának és vizsgálati módszerének köszönhetően – tanulságos lehet mindazon kutatók számára, akik a fordítás folyamatával, eredményével és oktatásával foglalkoznak.